

Η νεοκλασική αρχή της ορθολογικότητας και η σχέση της με την πραγματικότητα

Μιχαήλ Ζουμπουλάκης*

Περίληψη

Παρουσιάζουμε εδώ τη μεθοδολογική κριτική της βασικής υπόθεσης συμπεριφοράς της νεοκλασικής ανάλυσης. Η κριτική αυτή αποκαλύπτει ότι η αρχή της ορθολογικότητας παραμένει ανεπαρκώς θεμελιωμένη και συνεπώς δε μπορεί να στηρίξει θεωρίες με πληροφοριακό περιεχόμενο. Η προσπάθεια θέσπισης μιας ρεαλιστικότερης υπόθεσης συμπεριφοράς από τον Herbert Simon και τη «θεωρία των οργανώσεων» φαίνεται ως μία ικανοποιητική εναλλακτική πρόταση, γιατί στηρίζεται στη διεύρυνση των ορίων της οικονομικής ανάλυσης με στοιχεία κοινωνικού προσδιορισμού.

Εισαγωγή

Η υπόθεση της μεγιστοποιητικής συμπεριφοράς πήρε πολλές μορφές από τότε που εισήχθη στην οικονομική ανάλυση από τους πρώτους νεοκλασικούς Jevons, Walras, Marshall και Pareto. Παρ' όλες της τις μεταμορφώσεις μπορεί κανείς να πει ότι η υπόθεση συμπεριφοράς, που θεωρεί ότι οι οικονομικές μονάδες επιδιώκουν να μεγιστοποιήσουν τις ατομικές τους ωφέλειες λαμβάνοντας υπόψη τους φυσικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς περιορισμούς, είναι αντιπροσωπευτική ολόκληρου του νεοκλασικού προγράμματος. Η υπόθεση αυτή, πέραν του ότι αποτελεί προκείμενη κάθε

* Λέκτορας Οικονομικών στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

νεοκλασικής θεωρίας, επιπλέον στηρίζει και την κατασκευή του γνωστικού αντικειμένου της Νεοκλασικής Οικονομικής, που ορίζεται έτσι ως η επιστήμη που μελετά την ανθρώπινη συμπεριφορά ως σχέση μεταξύ σκοπών και ανεπαρκών μέσων, τα οποία έχουν εναλλακτικές χρήσεις (Robbins [1935], σελ. 16).

Η νεοκλασική υπόθεση συμπεριφοράς δέχθηκε ποικίλες και επί το πλείστον βάσιμες κριτικές. Κατηγορήθηκε για αντι-ιστορισμό από τους ιστορικούς και τους μαρξιστές οικονομολόγους, για «οικονομισμό», δηλαδή για διάθεση επιβολής της σε όλη την κοινωνική σφαίρα από τους κοινωνικούς ανθρωπολόγους, για εσφαλμένη αντίληψη της ανθρώπινης προσωπικότητας από τους ψυχολόγους, για υπερβολική αποστασιοποίηση από θεμελιώδεις ηθικές αξίες, αλλά και για μονομερή νοσηματοδότηση της ανθρώπινης ύπαρξης από μία μερίδα φιλοσόφων¹. Εμείς δε θ' ασχοληθούμε με αυτήν, τη λεγόμενη «εξωτερική» κριτική της οικονομικής ορθολογικότητας, γιατί αυτού του είδους η κριτική, παρόλη της σημασία, απορρίπτει εξ αρχής μία σημαντική θεωρητική παραγωγή, αφήνοντας ανέγγιχτο τον πυρήνα του νεοκλασικού προγράμματος². Πιστεύουμε ότι μία «εσωτερική» κριτική, που εξετάζει μία θεωρία με βάση τους κανόνες που η ίδια αποδέχεται, αναδεικνύει καλύτερα τις αδυναμίες και τις αντιφάσεις της νεοκλασικής προσέγγισης³.

Σκοπός μας, στο άρθρο αυτό, είναι να παρουσιάσουμε μία πλευρά της εσωτερικής κριτικής της αρχής της ορθολογικότητας, τη μεθοδολογική, που αφορά στη σημασία και στη σχέση της υπόθεσης αυτής με την πραγματικότητα. Στο πρώτο μέρος θα κάνουμε μία σύντομη ιστορική επισκόπηση, παρουσιάζοντας τα σοβαρά προβλήματα που ανακύπτουν από τις προσπάθειες προσδιορισμού του εμπειρικού περιεχομένου της αρχής της ορθολογικότητας. Στο δεύτερο μέρος, θα εξετάσουμε δύο προσπάθειες παράκαμψης των προβλημάτων αυτών, τη λύση Friedman για την εγκατάλειψη κάθε προσπάθειας ελέγχου του περιεχομένου των οικονομικών υποθέσεων, και το εγχείρημα του Popper να διασώσει την αρχή της ορθολογικότητας παρά τη διάψευσή της από την πραγματικότητα. Η μεθοδολογική κριτική αποκαλύπτει ότι η αρχή της ορθολογικότητας παραμένει ανεπαρκώς θεμελιωμένη και ότι μπορεί να γίνει συμβατικά μόνον αποδεκτή. Η νεοκλασική θεωρία βρίσκεται συνεπώς αντιμέτωπη με μία θεμελιώδη ασυνέπεια: επιχειρεί να στηρίξει θεωρίες με πληροφοριακό περιεχόμενο σε μία υπόθεση που δεν έχει την ανάλογη εμπειρική ισχύ. Ο θεμέλιος λίθος του νεοκλασικού οικοδομήματος αποδεικνύεται έτσι

εξαιρετικά σαθρός για να στηρίξει την εξήγηση της οικονομικής πραγματικότητας. Στο τρίτο μέρος θα εξετάσουμε μία πιθανή διέξοδο που διαφαίνεται, για όσους δε θέλουν να εγκαταλείψουν το επίπεδο αφαίρεσης που επέλεξε η Οικονομική Επιστήμη από τη γένεση της. Η διέξοδος αυτή αφορά στη θέσπιση μιάς ρεαλιστικότερης αρχής της ορθολογικότητας από τον Simon και τη «θεωρία των οργανώσεων», που επιτυγχάνεται χάρη στη διεύρυνση των ορίων της οικονομικής ανάλυσης με στοιχεία κοινωνιολογικού και θεσμικού χαρακτήρα.

I. Το προβληματικό περιεχόμενο της αρχής της ορθολογικότητας

Σύμφωνα με την αρχή της ορθολογικής συμπεριφοράς, οι οικονομικές μονάδες προτιμούν την καλύτερη δυνατή εναλλακτική λύση με βάση τη γνώση της οικονομικής κατάστασης και τα περιορισμένα μέσα που διαθέτουν (πόροι, πρώτες ύλες). Οι μεν καταναλωτές προσπαθούν να αποκτήσουν όσο το δυνατόν περισσότερα αγαθά, ξοδεύοντας όλο τους το εισόδημα και καλύπτοντας με τον καλύτερο τρόπο τις ανάγκες τους, οι δε παραγωγοί επιδιώκουν να μεγιστοποιήσουν την αποδοτικότητα των παραγωγικών συντελεστών και συγχρόνως να μεγιστοποιήσουν τα κέρδη τους. Για να μπορεί ωστόσο η υπόθεση αυτή να λειτουργήσει θεωρητικά, εισάγονται μερικές επιμέρους παραδοχές που, όπως θα δούμε παρακάτω περιορίζουν σημαντικά το εμπειρικό περιεχόμενο της κεντρικής υπόθεσης για την οικονομική συμπεριφορά. Οι παραδοχές αυτές αφορούν: α) την επαρκή γνώση των στοιχείων της οικονομικής κατάστασης (τιμές, τι, πού και πότε)⁴, β) τη δυνατότητα ιεράρχησης των προτιμήσεων για όλα τα αγαθά, γ) τη σταθερότητα των προτιμήσεων και των τεχνικών παραγωγής, καθώς και τη λειτουργία σ' ένα πλαίσιο χωρίς αβεβαιότητα⁵, δ) την ύπαρξη καθεστώτος «τέλειου ανταγωνισμού» (πολύ μεγάλος αριθμός καταναλωτών και παραγωγών χωρίς μεταξύ τους συνεργασία, ομοιογένεια προϊόντων, δυνατότητα ελεύθερης εισόδου και εξόδου των επιχειρήσεων σε κάθε κλάδο παραγωγής, δεδομένες τιμές).

Ας μας επιτραπεί να υπενθυμίσουμε στο σημείο αυτό δύο βασικούς μεθοδολογικούς κανόνες που ισχύουν για κάθε επιστήμη που στοχεύει στην εξήγηση της πραγματικότητας και στους οποί-

ους θα χρειαστεί ν' ανατρέξουμε πολλές φορές στη συνέχεια. Ο πρώτος κανόνας λέει ότι κάθε επιστημονική θεωρία πρέπει να στηρίζεται σε θεμελιωμένες και διυποκειμενικά ελέγξιμες υποθέσεις. Ο δεύτερος κανόνας λέει ότι οι προκείμενες ενός συλλογισμού (άρα και οι υποθέσεις μιάς θεωρίας) μεταφέρουν την αλήθεια τους στο συμπέρασμα, όπως και το συμπέρασμα μεταφέρει την τυχόν διάψευσή του στις προκείμενες⁶.

Για μία μακρά περίοδο, από την επικράτηση της νεοκλασικής θεωρίας μετά το 1890, μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1950, η υπόθεση της μεγιστοποιητικής συμπεριφοράς είχε το χαρακτήρα μίας *a priori* αλήθειας. Χαρακτηριστικός εκφραστής αυτής της αντίληψης ήταν ο Robbins που διευκρίνισε ότι δεν πρόκειται για μια εμπειρική γενίκευση, όπως θεωρούσε η κλασική μεθοδολογία⁷, αλλά για μια αυταπόδεικτη πρόταση για την πραγματικότητα που στηρίζεται αποκλειστικά στην ενδοσκόπηση. *Δε χρειαζόμαστε πειραματικούς ελέγχους*, λέει ο Robbins, *για να θεμελιώσουμε την εγκυρότητά τους: αποτελούν σε τέτοιο βαθμό το αντικείμενο της καθημερινής μας εμπειρίας, που αρκεί και μόνο να διατυπωθούν για ν' αναγνωρίσει κανείς πόσο προφανείς είναι* ([1935], σελ. 79). Παίρνοντας αποστάσεις από την ηδονιστική ψυχολογία και τα προβλήματα μέτρησης και εμπειρικής επαλήθευσης της «απόλυτης χρησιμότητας» των πρώτων οριακών οικονομολόγων (Gossen, Jevons και Edgeworth), ο Robbins αρκέστηκε στις υποθέσεις των ιεραρχημένων προτιμήσεων και της συνέπειας των επιλογών των οικονομικών μονάδων, αναγνωρίζοντας ότι όλες οι επιλογές τους δεν είναι πάντοτε συνεπείς στην πράξη. Για το λόγο αυτό υπογράμμισε ότι η υπόθεση ορθολογικής συμπεριφοράς δεν περιγράφει την πραγματικότητα ως έχει, αλλά μόνον ένα απομονωμένο μέρος της, αυτό που αφορά τα οικονομικά φαινόμενα. Η υπόθεση αυτή δεν είναι λοιπόν παρά ένα *επεξηγηματικό επινόημα* – *μια πρώτη προσέγγιση που χρησιμοποιείται πολύ προσεκτικά [αποκλειστικά] σ' ένα πρωταρχικό στάδιο ανάπτυξης των επιχειρημάτων* (Robbins [1935], σελ. 97). Παρόμοιες απόψεις με τον Robbins διατύπωσαν, την ίδια σχεδόν περίοδο, και οι Knight, von Mises και Hayek υπερτονίζοντας τον απριорιστικό και αδιαμφισβήτητο χαρακτήρα της υπόθεσης συμπεριφοράς⁸. Πέραν της συμφωνίας για τη φύση αυτής της υπόθεσης δεν υπάρχουν ωστόσο πολλά κοινά σημεία μεταξύ τους. Η πραξεολογία του von Mises είναι μια καθαρά λογική-απραγματική επιστήμη, ενώ ο αντιεπιστημονισμός του Hayek αρνείται κάθε δυνατότητα αντικειμενικής μελέτης των οικονομικών φαινομένων, υποστηρίζοντας μια παραλλαγή της ερμηνευτικής θεώρησης.

Κατά την περίοδο 1930-1950 αμφισβητήθηκε έντονα κατά πόσον οι επιχειρήσεις ακολουθώντας μία σκόπιμη ορθολογική συμπεριφορά, επιδιώκουν τη μεγιστοποίηση των κερδών τους. Οι εμπειρικοί έλεγχοι της συμπεριφοράς των επιχειρήσεων από τους Lester, Eiteman, Hall & Hitch, Heflebower κ.ά. προσπάθησαν ν' αποδείξουν ότι οι επιχειρήσεις δεν επιδιώκουν τη μεγιστοποίηση της απόδοσης βάσει του οριακού κόστους ούτε προσπαθούν να παράγουν έτσι ώστε το μέσο κόστος να είναι ίσο με το οριακό κόστος και με την τιμή της αγοράς, όπως θα ήθελε η νεοκλασική θεωρία⁹. Η κριτική εναντίον της μεγιστοποιητικής συμπεριφοράς δεν είχε ωστόσο τα αναμενόμενα αποτελέσματα, κυρίως εξαιτίας της αδυναμίας κατασκευής αποφασιστικών εμπειρικών ελέγχων (crucial tests), αλλά και χάρη στην τακτική των νεοκλασικών θεωρητικών που σήκωσαν το βάρος της αντεπίθεσης: κάθε φορά που εμφανιζόταν μία ισχυρή αντένδειξη εναντίον της ορθόδοξης θεωρίας της επιχείρησης, ο Machlup, ο Stigler και ο Bishop πρότειναν συνεχείς ad hoc τροποποιήσεις, ώστε να ενσωματώσουν την εμφανισθείσα ανωμαλία στο σώμα της «οριακής θεωρίας» ως εξαιρέσεις του κανόνα¹⁰.

Παράλληλα με αυτή τη συζήτηση έγινε και η πρώτη σημαντική μεθοδολογική κριτική στον απριρισμό του Robbins από τον Terence Hutchison: η υπόθεση ορθολογικότητας για να θεωρείται επιστημονική πρόταση πρέπει όχι απλώς να διαθέτει ένα εμπειρικό περιεχόμενο, να είναι δηλαδή ελέγξιμη από τα δεδομένα της εμπειρίας, αλλά και να 'ναι έτσι διατυπωμένη ώστε να είναι δυνατή, λογικά τουλάχιστον, η διάψευσή της (Hutchison [1938], σελ. 9). Ωστόσο, η αρχή της ορθολογικότητας στηρίζεται στη δευτερεύουσα υπόθεση της «τέλειας πρόβλεψης» σύμφωνα με την οποία οι καταναλωτές και οι παραγωγοί έχουν πλήρη γνώση των συνθηκών της αγοράς και είναι σε θέση να προβλέψουν με ακρίβεια και βεβαιότητα τις μελλοντικές τους προτιμήσεις, την εξέλιξη της τεχνολογίας, τη διακύμανση των τιμών και του εισοδήματός τους. Αν δεν πληρούται η δευτερεύουσα τότε δεν ισχύει και η κύρια υπόθεση της ορθολογικότητας. Άρα, δεν είναι δυνατό να ελέγξει κανείς εμπειρικά την εγκυρότητά της, εφ' όσον κανείς δε γνωρίζει πώς συμπεριφέρεται ο καταναλωτής σε συνθήκες ατελούς πληροφόρησης (Hutchison [1938], σελ. 85, 6). Σε τέτοιες συνθήκες οι οικονομικές μονάδες απλά δεν είναι σε θέση να γνωρίζουν πότε μεγιστοποιείται η ωφέλειά τους (Hutchison [1938], σελ. 103). Η υπόθεση της «τέλειας πρόβλεψης» στερεί ουσιαστικά από την αρχή της ορθολογικότητας κάθε εμπειρικό περιεχόμενο,

μετατρέποντάς τη σε καθαρά αναλυτική πρόταση. Η αρχή αυτή μπορεί ν' αποκτήσει εμπειρική σημασία, μόνον αν γνωρίζουμε πώς συμπεριφέρονται οι οικονομικές μονάδες στην πράξη κάτω από διαφορετικές συνθήκες αγοράς και σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, κάτι που δεν είναι δυνατόν να γίνει παρά μόνο μετά από εκτεταμένες εμπειρικές έρευνες (Hutchison [1938], σελ. 113). Θα δούμε πιο κάτω ότι αυτή ακριβώς η θέση βρίσκεται στο κέντρο του ενδιαφέροντος της «θεωρίας των οργανώσεων».

Εκτός από το προβληματικό εμπειρικό της περιεχόμενο η αρχή της ορθολογικότητας ήταν αδύνατο να ελεγχθεί για έναν ακόμη λόγο. Γιατί η θεμελίωσή της στηριζόταν αποκλειστικά στην ενδοσκόπηση, η οποία δεν εγγυάται παρά τον υποκειμενικό έλεγχο. Έτσι όμως παραβιάζεται ο πρώτος από τους δύο θεμελιώδεις μεθοδολογικούς κανόνες που προαναφέραμε, που θέλει τις επιστημονικές υποθέσεις διυποκειμενικά ελεγμένες. Ο Samuelson (1947) προσπάθησε να υπερβεί τη δυσκολία αυτή μιλώντας για «λειτουργικά θεωρήματα με σημασία» (*operationally meaningful theorems*), ήτοι για υποθέσεις περί των εμπειρικών δεδομένων, που θα μπορούσαν κατά ένα νοητό τρόπο να διαψευσθούν, έστω και μόνον υπό ιδεώδεις συνθήκες (από Boland [1989], σελ. 10). Η θεωρία της «αποκαλυφθείσας προτίμησης» ήταν μία σημαντική προσπάθεια απαλλαγής της οικονομικής θεωρίας από ηδονιστικά κατάλοιπα που δεν επέτρεπαν το διυποκειμενικό έλεγχο, αφού στηριζόταν αποκλειστικά στα εξωτερικά δεδομένα της συμπεριφοράς του καταναλωτή, ήτοι στις προτιμήσεις του για τα αγαθά. Παρ' όλα αυτά και η θεωρία αυτή είχε δύο βασικά μεθοδολογικά μειονεκτήματα, αφού στηριζόταν σε δύο βοηθητικές υποθέσεις που πολύ δύσκολα μπορούν να ελεγχθούν όπως θα ήθελε ο ίδιος ο Samuelson. Η πρώτη αφορά στην «εσωτερική συνέπεια» των προτιμήσεων του καταναλωτή. Ο έλεγχός της θα απαιτούσε κλειστές συνθήκες εργαστηρίου, εφόσον εξ' ορισμού αποκλείει την τάση για ποικιλία στις επιλογές και χαρακτηρίζει ως ασυνεπή κάθε συμπεριφορά, που μαρτυρά αλλαγή στα πρότυπα των καταναλωτών μετά από κάποιο χρονικό διάστημα (βλ. Sen [1977], σελ. 94). Η δεύτερη είναι σχετική με την επίδραση του λεγόμενου «εισοδηματικού αποτελέσματος» στη συμπεριφορά του καταναλωτή, μετά από κάθε αυξομείωση της τιμής ενός αγαθού. Αν η επίδραση αυτή δεν υπερκαλύπτεται κάθε φορά από την επίδραση του «αποτελέσματος υποκατάστασης», τότε είναι αδύνατον και να ελέγξουμε την αντίδραση του καταναλωτή, αλλά και να κατασκευάσουμε την παραδοσιακή καμπύλη ζήτησης με αρνητική κλίση (Blaug [1980],

σελ.141, Mirowski [1989], σελ. 358). Ο έλεγχος όμως αυτών των βοηθητικών υποθέσεων είναι αδύνατος, με αποτέλεσμα ν' αποτύχουν όλες οι προσπάθειες εμπειρικής θεμελίωσης της θεωρίας του Samuelson (βλ. Blaug [1980], Κεφ. 6, Caldwell [1982], σελ. 150-4). Είτε με την παραδοσιακή μορφή της θεωρίας των καμπυλών αδιαφορίας είτε με τη μορφή της θεωρίας της αποκαλυφθείσας προτίμησης, η αρχή της μεγιστοποιητικής συμπεριφοράς των οικονομικών μονάδων παρέμεινε και πάλι εκτός εμπειρικού ελέγχου. Η αρχή αυτή διασωζόταν όσο δεν κατασκευάζονται οι απαιτούμενες, από τον Samuelson, ιδεώδεις συνθήκες που επιτρέπουν τον έλεγχο και τη διάψυσή της.

Ο Machlup προσπάθησε να δώσει μια διαφορετική απάντηση, που να ξεπερνά τις δυσκολίες του εμπειρικού ελέγχου και παράλληλα να διασώζει την επιστημονικότητα της αρχής της ορθολογικότητας. Στο άρθρο του [1946] ο Machlup είχε εξετάσει τους εμπειρικούς ελέγχους της οριακής θεωρίας της συμπεριφοράς του επιχειρηματία που έγιναν, όπως είδαμε πιο πάνω, από τον Lester, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι οι μέχρι τότε έλεγχοι δεν ήταν αρκετοί για την απόρριψή της. Σε αντίθεση με τη συνήθη πρακτική των νεοκλασικών, τύπου Robbins και Knight, ο Machlup αποδέχεται τη σημασία της εμπειρικής ελεγκσιμότητας των υποθέσεων, υποστηρίζοντας μάλιστα μια παραλλαγή της ποπερριανής διαψευσιμότητας: *ο έλεγχος μιας υπόθεσης έχει σαν αποτέλεσμα είτε τη μη επικύρωσή της (disconfirmation) είτε την απουσία μη επικύρωσης (non-disconfirmation), ποτέ την οριστική της επικύρωση* (Machlup [1955], σελ. 4). Δεν πρόκειται στην ουσία παρά για μία ευφυή κίνηση τακτικής σε μία δύσκολη για τη νεοκλασική θεωρία περίοδο¹¹. Οι προθέσεις του Machlup φαίνονται στην απάντησή του στον Hutchison, όπου υποστηρίζει ότι σε αντίθεση με τις «ειδικές υποθέσεις» (όπως αυτές που αφορούν συγκεκριμένες καταναλωτικές συνήθειες) και τις υποθέσεις «χαμηλού επιπέδου» (σχετικές π.χ. με την ελαστικότητα της ζήτησης ενός προϊόντος), *οι θεμελιώδεις υποθέσεις δεν είναι άμεσα ελέγξιμες και δε μπορούν να διαψευσθούν από την εμπειρική έρευνα* (Machlup [1955], σελ. 111). Μια τέτοια υπόθεση είναι και αυτή που αναφέρεται στην ορθολογική συμπεριφορά, η οποία δεν είναι ούτε συνθετική πρόταση, αφού δεν είναι διαψεύσιμη, αλλ' ούτε και αναλυτική, εφόσον έχει κάποιο αντίκρουσμα στην πραγματικότητα. Η αρχή της ορθολογικότητας ανήκει σε μια τρίτη κατηγορία υποθέσεων που παραμένουν αποδεκτές για όσο καιρό διαθέτουν κάποια ευριστική αξία, και οι οποίες απορρίπτονται προς όφελος

άλλων (υποθέσεων), που εκπληρώνουν με μεγαλύτερη επιτυχία την εξηγητική τους λειτουργία (Machlup [1955], σελ. 16). Η υποθετική συμπεριφορά του ορθολογικού ατόμου είναι για τον Machlup, μια εξιδανικευμένη μορφή συμπεριφοράς, που επιτρέπει την καλύτερη κατανόηση (understandibility) της οικονομικής δράσης.

Η άποψη του Machlup θα διατυπωθεί με σαφήνεια λίγα χρόνια αργότερα όταν θα δανειστεί τη βεμπεριανή έννοια του «ιδεότυπου» για να χαρακτηρίσει την υπόθεση οικονομικής συμπεριφοράς. Πρόκειται, λέει ο Machlup, για μια λογική κατασκευή, μια χρήσιμη αναπαράσταση (fiction) που μας επιτρέπει να εξηγήσουμε ικανοποιητικά τα αποτελέσματα της οικονομικής δραστηριότητας των ατόμων (βλ. [1967], σελ. 130). Και ως ιδεοτυπική κατασκευή δεν είναι ελέγξιμη ή διαψεύσιμη, παρά μόνον αντικαταστάσιμη από μια άλλη που εξηγεί καλύτερα τα οικονομικά φαινόμενα (βλ. Caldwell [1982], σελ. 163-4). Η λύση του «ιδεότυπου» μεταθέτει απλώς το πρόβλημα του εμπειρικού ελέγχου στα θεωρητικά αποτελέσματα, παρακάμπτοντας ουσιαστικά το μεθοδολογικό έλεγχο της αρχής της ορθολογικότητας, της οποίας η εμπειρική ισχύς παραμένει ασαφής¹².

Παρ' όλη της την ευρηματικότητα η λύση του Machlup δεν έπεισε την επιστημονική κοινότητα, η οποία και συνέχισε να επιχειρεί μάταια να επαληθεύσει τη βασική οικονομική υπόθεση συμπεριφοράς, κατασκευάζοντας πολλές φορές πολύπλοκα οικονομετρικά μοντέλα. Οι οικονομολόγοι, για πολλά χρόνια αποκομμένοι από τις φιλοσοφικές συζητήσεις, άργησαν να κατανοήσουν ότι μια καθολική πρόταση όπως η αρχή της ορθολογικότητας, δεν επαληθεύεται, παρά μόνον διαψεύδεται. Όπως είδαμε όμως και παραπάνω με τον Hutchison, η αρχή της ορθολογικότητας δεν είναι ούτε διαψεύσιμη. Η αρχή διασώζεται πάντοτε από τυχόν αντενδείξεις είτε γιατί μπορεί κανείς να επικαλεστεί ατέλειες στην πληροφόρηση (Καραντώνης [1980], σελ. 137), στη μη τυπική συμπεριφορά των ατόμων (Γέμτος [1989]) ή στις συνθήκες αγοράς (Walliser/Prou [1988], σελ. 185), είτε γιατί κάποιος θεωρητικοί όροι όπως «χρησιμότητα», «ωφέλεια» κλπ. παραμένουν αδιευκρίνιστοι (Caldwell [1983]), είτε τέλος, επειδή είναι τεχνικά αδύνατον να κατασκευαστεί μια πειστική διάψευση της αρχής αυτής (Hands [1993]). Ο Boland [1981] κατέληξε στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για μία μεταφυσική πρόταση την οποία είναι μάταιο να προσπαθεί να ελέγξει κανείς, συμφωνώντας έτσι με τη ριζοσπαστική κριτική των M. Hollis και E. Nell, οι οποίοι ξεκινώντας από άλλη αφετηρία, συμπέραναν ότι η νεοκλασική αρχή της ορθολογικότητας εί-

ναι μια *a priori* συνθετική πρόταση. Πρόκειται δηλαδή για μία πρόταση με εμπειρικό περιεχόμενο, που είναι ωστόσο αδύνατον να ελεγχθεί, και η οποία δε μας πληροφορεί παρά μόνον για το τι θα έκανε ένας ορθολογικός άνθρωπος αν... συμπεριφερόταν κατά τρόπο ορθολογικό (Hollis / Nell [1975], σελ. 54-5).

Μια λύση διαφυγής θα ήταν να προσδιορίσουμε ως σταθερούς, μερικούς καθοριστικούς παράγοντες της ανθρώπινης συμπεριφοράς, όπως έκαναν για παράδειγμα οι Stigler & Becker [1977], οι οποίοι υποστήριξαν ότι δεν είναι ανάγκη να διευκρινίζουμε κάθε φορά «οι προτιμήσεις *ceteris paribus*», αφού οι καταναλωτές έχουν ούτως ή άλλως παντού και πάντοτε σταθερά καταναλωτικά πρότυπα. Οποιαδήποτε αλλαγή στα πρότυπά τους, λένε οι Stigler και Becker, μπορεί να εξηγηθεί μέσω της μεταβολής των τιμών ή του εισοδήματος. Η λύση αυτή είναι όμως ανεπαρκής γιατί στηρίζεται σε μια θέση που, όπως ομολογούν οι ίδιοι δεν επιδέχεται απόδειξη (Stigler & Becker [1977], σελ. 76). Το αποτέλεσμα μένει το ίδιο. Η αρχή της ορθολογικότητας είτε ως *a priori* αληθής είτε ως αναλυτική πρόταση είτε ως μεταφυσική είτε ως «ιδεότυπος» δε μπορεί ν' αποτελέσει ικανοποιητική αφετηρία για την εξήγηση της πραγματικότητας, γιατί παραβιάζεται σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις ο πρώτος από τους δύο βασικούς μεθοδολογικούς κανόνες που προαναφέραμε. Θα εξετάσουμε τώρα δύο λύσεις που παραβιάζουν το δεύτερο μεθοδολογικό κανόνα, μια και προσπαθούν να παρακάμψουν το γεγονός ότι η υπόθεση της ορθολογικότητας δεν αντιστοιχεί στην πραγματική συμπεριφορά των καταναλωτών και των επιχειρήσεων.

II. Δύο συμβατιστικά στρατηγήματα: Friedman και Popper

Στα πλαίσια εξεύρεσης μιας αποδεκτής λύσης στα αδιέξοδα της εμπειρικής θεμελίωσης της βασικής υπόθεσης συμπεριφοράς, ο Friedman και ο Popper πρότειναν δύο λύσεις με κοινό χαρακτηριστικό ότι στηρίζονται στη φιλοσοφία του συμβατισμού (*conventionalism*), που δεν αποδέχεται την αναζήτηση της αλήθειας ως κύριο στόχο κάθε επιστήμης. Ο Friedman πρότεινε ν' αδιαφορήσουμε εντελώς για το περιεχόμενο των οικονομικών υποθέσεων και να ενδιαφερθούμε μόνον για τις εφαρμογές και τις προβλέψεις της θεωρίας. Ο Popper με τη σειρά του πρότεινε να δε-

χθούμε την αρχή της ορθολογικότητας ως συμβατικά αληθή, παρόλο που γνωρίζουμε ότι δεν είναι, επειδή επιτρέπει την εξήγηση πολλών κοινωνικών φαινομένων. Θα δούμε ότι οι δύο αυτές λύσεις δημιουργούν επιπλέον προβλήματα χωρίς να επιλύουν κανένα από τα ήδη υπάρχοντα.

1. Η μη ρεαλιστικότητα των υποθέσεων: Προσόν ή ελάττωμα;

Για τον Friedman, ο απώτερος σκοπός της θετικής επιστήμης είναι η κατασκευή θεωριών ή υποθέσεων που οδηγούν σε έγκυρες και γεμάτες σημασία προβλέψεις για άγνωστα φαινόμενα (Friedman [1953], σελ. 7). Σύμφωνα με αυτήν την αντίληψη, οι επιστημονικές θεωρίες είναι απλώς εργαλεία πρόβλεψης. Είναι συνεπώς άσκοπο ν' ασχολείται κανείς με την αλήθεια τους, γιατί δεν είναι ούτε αληθείς ούτε ψευδείς, αλλά μόνον κατάλληλες ή όχι για τη δουλειά που προορίζονται. Με δύο λόγια, αν η θεωρία προβλέπει σωστά είναι καλή, αλλιώς δεν είναι καλή θεωρία¹³. Σκοπός του Friedman ήταν ν' αποδείξει στους επικριτές της νεοκλασικής θεωρίας ότι η προσπάθειά τους είναι καταδικασμένη ν' αποτύχει αφού η εγκυρότητα κάθε θεωρίας δεν εξαρτάται από τη «ρεαλιστικότητα»¹⁴ των υποθέσεών της, αλλά από την ορθότητα των προβλέψεών της¹⁵.

Η επιχειρηματολογία του Friedman για τη μη ρεαλιστικότητα των οικονομικών υποθέσεων στηρίζεται σε μία εσφαλμένη αντίληψη της διαδικασίας της αφαίρεσης. Είναι γνωστό ότι από τη φύση του αντικειμένου της, η Οικονομική Επιστήμη είναι υποχρεωμένη ν' ανακατασκευάζει ορθολογικά τον κόσμο που ερευνά, προκειμένου ν' αναδείξει τις κυρίαρχες δυνάμεις στα οικονομικά φαινόμενα. Οι οικονομικές υποθέσεις δεν περιγράφουν επακριβώς την πραγματικότητα, αλλά πώς θα ήταν αυτή αν όντως οι δυνάμεις που περιγράφονται στη θεωρία ίσχυαν στην πραγματικότητα¹⁶. Δεν έχει συνεπώς νόημα, σύμφωνα με τον Friedman, να επιχειρήσει κανείς τη διάψευση οικονομικών υποθέσεων για τις οποίες είναι ήδη γνωστό ότι δεν ισχύουν. Εκείνο που έχει σημασία, είναι οι υποθέσεις αυτές να οδηγούν σε ορθές προβλέψεις. Η σχέση τους με την πραγματικότητα είναι μάλιστα ακριβώς η αντίστροφη απ' αυτήν που θα νόμιζε κανείς: *Πραγματικά ενδιαφέροντες και σημαντικές θεωρίες συμβαίνει να στηρίζονται σε υποθέσεις που είναι φοβερά [wildly] ανακριβείς, περιγραφικά, αναπαραστάσεις της πραγματικότητας, και γενικότερα, όσο πιο σημαντική είναι*

μια θεωρία, τόσο πιο μη ρεαλιστικές είναι οι υποθέσεις της (κατ' αυτήν την έννοια) (Friedman [1953], σελ. 14).

Είναι ορθός ο ισχυρισμός του Friedman ότι κάθε υπόθεση είναι λόγω της διαδικασίας της αφαίρεσης μη ρεαλιστική ή όπως λέει περιγραφικά ψευδής ([1953], σελ. 14); Δεν είναι κατ' αρχήν διόλου φανερό τι εννοούσε ο Friedman λέγοντας ρεαλιστικές υποθέσεις¹⁷. Πρόκειται για περιγραφικά ακριβείς, για ελεγμένες από την εμπειρία ή μήπως για αληθείς υποθέσεις; Το μεγαλύτερο μέρος της κριτικής εστιάστηκε σ' αυτό το σημείο. Είναι προφανές ότι ο Friedman δεν εννοούσε ως ρεαλιστικές, προτάσεις επαρκώς ελεγμένες από την εμπειρία (βλ. Boland [1982], σελ. 149). Ο Friedman γνώριζε το πρόβλημα της επαγωγής και τ' αδιέξοδά του για να μην υιοθετεί μια τέτοια αντίληψη. Δε μπορεί επίσης να εννοούσε με τον όρο ρεαλιστικές, τις προτάσεις που είναι αληθείς. Αν συνέβαινε κάτι τέτοιο η θέση του «όσο πιο σημαντική μιιά θεωρία τόσο λιγότερο ρεαλιστικές οι υποθέσεις της» θα σήμαινε ότι θα μπορούσαν να παραχθούν σημαντικές οικονομικές θεωρίες από προτάσεις που είναι εγνωσμένα ψευδείς! Ένας βασικός κανόνας της Λογικής λέει ότι «από ψευδείς προτάσεις είναι δυνατόν να παραχθεί οποιοδήποτε συμπέρασμα, αληθές ή ψευδές». Ακόμα λοιπόν κι αν δεχθούμε την επιταγή του Friedman ότι οι θεωρίες πρέπει να κρίνονται από τη δύναμή τους να προβλέπουν, είναι και πάλι απαραίτητο να γνωρίζουμε αν οι υποθέσεις στις οποίες στηρίζονται οι προβλέψεις μας προσεγγίζουν και σε ποιο βαθμό την πραγματικότητα (Hausman [1988], σελ. 99). Αλλιώς είναι αδύνατον να γνωρίζουμε ποιες θα είναι οι συνέπειες για τη θεωρία, αν διαψευστούν οι προβλέψεις της. Ο Friedman εννοούσε συνεπώς ως ρεαλιστικές όσες περιγράφουν επακριβώς την πραγματικότητα σε όλες της τις λεπτομέρειες. Όπως είναι όμως γνωστό κάθε προσπάθεια λεπτομερούς αναπαραγωγής της πραγματικότητας δεν οδηγεί παρά σε εμπειρικές γενικεύσεις. Αποτελεί δηλαδή κοινοτυπία να επιστημαίνεται ότι κάθε επιστημονική θεωρία δεν είναι ακριβής περιγραφή της πραγματικότητας¹⁸.

Φαίνεται από τα παραπάνω ότι ο Friedman δεν κατανόησε τη διαδικασία της αφαίρεσης, η οποία απομονώνει το γνωστικό αντικείμενο της Οικονομικής Επιστήμης (δηλ. τις οικονομικές δραστηριότητες των ανθρώπων), από τις επιδράσεις που προέρχονται από τον κοινωνικό περίγυρο, προκειμένου να επιτρέψει στους οικονομολόγους να αναλύσουν τα οικονομικά φαινόμενα σα να ήταν αποτέλεσμα οικονομικών κινήτρων και μόνο, μακριά από άλλες κοινωνικές επιδράσεις όπως έθιμα, παραδόσεις, κοινωνικές υπο-

χρώσεις κλπ. Σε καμία περίπτωση αυτό που αναδεικνύει η αφαίρεση δεν είναι ψευδές ή μη πραγματικό. Χωρίς να γλιστρήσει σ' έναν ξεπερασμένο εσσενσιαλισμό, πρέπει κανείς να τονίσει ότι το προϊόν της αφαίρεσης είναι μία ορθολογικά ανακατασκευασμένη και όχι μια ψευδής ή μία φανταστική πραγματικότητα. Θα λέγαμε, κάπως αποφθεγματικά ότι η ρεαλιστικότητα των υποθέσεων είναι προϋπόθεση κάθε επιστημονικής δραστηριότητας που έχει σα στόχο την εξήγηση της πραγματικότητας¹⁹. Αυτό και μόνο αρκεί για ν' απορριφθεί η θέση για το μη-ρεαλισμό των υποθέσεων. Θα μπορούσε κανείς να προσθέσει κι έναν ακόμη λόγο, ότι η Επιστήμη δε μπορεί να προβλέπει χωρίς να εξηγεί. Αν δε θέλουμε να υποβιβάσουμε την επιστημονική δραστηριότητα σε *μία αυθαίρετη προσπάθεια μαντικής*, όπως είπε ο Hausman (βλ. [1989], σελ. 121), τότε οφείλουμε να στηρίζουμε τις προβλέψεις μας σε αληθείς προτάσεις. Η εξήγηση προηγείται και είναι ανεξάρτητη από κάθε επιστημονική πρόβλεψη²⁰.

2. Ο Popper και η λογική της κατάστασης

Η αρχή της ορθολογικότητας του Popper βρέθηκε πρόσφατα στο επίκεντρο μιάς εκτεταμένης συζήτησης²¹. Εκτός από τη σημασία της για το θέμα που μας απασχολεί, έχουμε λοιπόν έναν παραπάνω λόγο να της αφιερώσουμε λίγο παραπάνω χώρο. Ο Popper, εμπνεόμενος, όπως ο ίδιος ομολογεί από τη «μέθοδο της οριακής χρησιμότητας» ([1976], σελ. 162), πρότεινε την «αρχή της πλήρους ορθολογικότητας» για την εξήγηση των κοινωνικών φαινομένων. Η αρχή αυτή στηρίζεται στην «ανάλυση της κατάστασης» και ορίζει ότι η συμπεριφορά των ατόμων είναι ορθολογική, όταν δρουν λαμβάνοντας υπόψη όλα τα αντικειμενικά δεδομένα μιας κατάστασης, επιδιώκοντας τους σκοπούς που τα ίδια τα άτομα θέτουν (Popper [1957], σελ. 140 κ.ε, [1961], σελ. 79, [1967], σελ. 144). Τα άτομα δρουν μ' άλλα λόγια, με βάση την αντίληψη που έχουν τα ίδια για την κοινωνική κατάσταση επιδιώκοντας τον καλύτερο συνδυασμό μέσων και σκοπών²². Μπορούμε έτσι να κατασκευάσουμε απλά μοντέλα κοινωνικών καταστάσεων με βάση τα οποία μπορούμε να κρίνουμε την ορθολογικότητα της συμπεριφοράς των ατόμων²³. Η αρχή της ορθολογικότητας είναι απαραίτητη σε κάθε ατομικιστική εξήγηση των κοινωνικών φαινομένων. Θα λέγαμε ότι αποτελεί τη θεμελιώδη προκείμενη-νόμο του

explanans του υποθετικο-παραγωγικού μοντέλου εξήγησης, όπως φαίνεται και στο σχήμα²⁴:

I. Περιγραφή της κατάστασης:	Το άτομο A βρίσκεται στην κατάσταση S
II. Ανάλυση της κατάστασης:	Στην κατάσταση S η ενδεδειγμένη (ορθολογική) ενέργεια είναι X
III. Αρχή της ορθολογικότητας:	Τα άτομα δρούν πάντοτε κατά τρόπο κατάλληλο (ορθολογικό), δεδομένων των καταστάσεων τους
IV. Explanandum	Άρα ο A θα πράξει X

Η πιο γνωστή προσπάθεια εφαρμογής της «λογικής της κατάστασης» του Popper στην οικονομική θεωρία είναι αυτή του Latsis [1972], [1976], [1983]. Με τον όρο «καταστασιακός ντετερμινισμός» (situational determinism) ο Latsis ονομάζει το ερευνητικό πρόγραμμα, του οποίου το κεντρικό χαρακτηριστικό είναι η αυτονομία της λήψης οικονομικών αποφάσεων και ο σκόπιμος αποκλεισμός του εσωτερικού περιβάλλοντος του λαμβάνοντος τις αποφάσεις από την εξήγηση της οικονομικής συμπεριφοράς (Latsis [1976], σελ. 17). Ως «εσωτερικό περιβάλλον» ο Latsis εννοεί τους ψυχολογικούς, κοινωνικούς και διαδικαστικούς (procedural) παράγοντες που επηρεάζουν κάθε οικονομική μονάδα στη λήψη των αποφάσεων. Οι καταστάσεις αυτές όπου η επιλογή της δράσης επιτυγχάνεται σε πλήρη αυτονομία με το εσωτερικό περιβάλλον, ονομάζονται «καταστάσεις απλής εξόδου» (single exit situations), σε αντίθεση με τις «καταστάσεις πολλαπλής εξόδου» (multiple exit situations), όπου η επιλογή του δρώντος επηρεάζεται και από ψυχολογικές συνθήκες, από διαδικασίες μάθησης και συλλογής πληροφοριών κλπ. (Latsis [1976], σελ. 16, βλ. και Γέμτος [1984], σελ. 196).

Ο Latsis θεωρεί ότι η νεοκλασική θεωρία της επιχείρησης αποτελεί τυπική περίπτωση «καταστασιακού ντετερμινισμού», γιατί οι αποφάσεις λαμβάνονται με βάση τη λογική της κατάστασης, με δεδομένες τις τιμές των εκρών και των εισροών, την τεχνολογία παραγωγής, καθώς και τα προβλήματα του κόστους πληροφόρησης σχετικά με τις συνθήκες της αγοράς. Όπως σωστά παρατηρεί ο Latsis δεν πρόκειται στην ουσία για διαδικασία ανταγωνισμού, αλλά για διαδικασία φυσικής επιλογής, αφού η μόνη απόφαση που μπορεί να πάρει ο παραγωγός σε συνθήκες ισορροπίας, όπου το κέρδος μηδενίζεται, είναι είτε να παράγει την ποσότητα που του επιτρέπουν οι συνθήκες παραγωγής του είτε να

εγκαταλείπει τον κλάδο (Latsis [1976], σελ. 25). Ανάλογα χαρακτηρίζονται, ως καταστάσεις απλής εξόδου και ο μονοπωλιακός ανταγωνισμός όπως και το μονοπώλιο, που για τον Latsis αποτελούν παραλλαγές του τέλειου ανταγωνισμού. Αντίθετα, στις περιπτώσεις του ολιγοπωλίου και του δυοπωλίου έχουμε να κάνουμε με καταστάσεις πολλαπλής εξόδου αφού εκεί υπάρχει μία στενή αλληλεξάρτηση μεταξύ των ανταγωνιζομένων, πράγμα που επιβάλλει μία στρατηγική λήψης αποφάσεων, κατά την οποία συνεκτιμώνται και οι προβλέψεις για τις κινήσεις των ανταγωνιστών (Latsis [1972], σελ. 214 κ.ε., [1976], σελ. 31-33).

Ας δούμε ένα παράδειγμα εξήγησης της δράσης της ανταγωνιστικής επιχείρησης για την παραγωγή προϊόντων σε συνθήκες ισορροπίας, με βάση το σχήμα που πρότεινε ο Latsis (βλ. [1972], σελ. 223):

Ψυχολογική υπόθεση	$\left\{ \begin{array}{l} (1) \text{ Ο παραγωγός } y \text{ του εμπορεύματος } x \\ \text{επιδιώκει μεγιστοποίηση των κερδών του} \\ (2) \text{ Ο παραγωγός } Y \text{ λειτουργεί} \\ \text{υπό συνθήκες } T.A. \end{array} \right.$
Καταστασιακές υποθέσεις	
Γνωστική υπόθεση	(3) Η τιμή του x είναι P_x (4) Η καμπύλη οριακού κόστους είναι MC
Αρχή ορθολογικότητας	(5) Ο παραγωγός x έχει τέλεια γνώση της κατάστασης όπως φαίνεται από τα (2),(3),(4) (6) Ο y δρα ενδεδειγμένα προς την παραπάνω κατάσταση
ΠΡΟΒΛΕΨΗ	(7) Ο y θα παράγει εκροές Q_x έτσι ώστε $MC=P_x$

Το σχήμα του Latsis, που αποτελεί στην ουσία επέκταση του σχήματος του Porper, που είδαμε πιο πάνω, δείχνει με σαφήνεια το ρόλο της αρχής της ορθολογικότητας ως εγγυητή της συνέχειας της οικονομικής δράσης, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο λαμβάνει τις αποφάσεις της η ανταγωνιστική επιχείρηση, ανεξάρτητα από ψυχολογικούς, κοινωνικούς ή άλλους παράγοντες. Πρέπει να υπογραμμίσουμε και πάλι ότι το κλειδί για την αποδοτικότητα αυτού του μοντέλου είναι η παραδοχή (5), περί τέλειας πληροφόρησης για τις συνθήκες αγοράς. Χάρη σ' αυτήν και κυρίως χάρη στην αρχή της ορθολογικότητας, η οικονομική ανάλυση, παρουσιάζεται, όπως εύστοχα διατυπώθηκε, σε *μία αυτόνομη επιστήμη της ορθολογικής συμπεριφοράς* (Γέμτος [1984], σελ. 196)²⁵.

Ποιο είναι όμως το περιεχόμενο της αρχής της ορθολογικότητας του Porper; Ο ίδιος ξεκαθάρισε ότι δε μπορούμε να δεχθού-

με την αρχή της ορθολογικότητας σαν *a priori* συνθετική αρχή, γιατί καμία εμπειρική επιστήμη δε μπορεί να στηρίζεται σε τέτοιες αρχές. Αναγνώρισε όμως ταυτόχρονα ότι όντως η συμπεριφορά των ατόμων δεν είναι πάντοτε ορθολογική. Σαν παράδειγμα αναφέρει τη συμπεριφορά ενός απελπισμένου οδηγού, που προσπαθεί να παρκάρει, καίτοι γνωρίζει ότι δεν υπάρχει ελεύθερη θέση. Κατά συνέπεια, και εφόσον η αρχή της ορθολογικότητας είναι μία καθολική πρόταση, αν δεν είναι καθολικά αληθής, τότε είναι ψευδής, άρα η αρχή της ορθολογικότητας είναι ψευδής (Popper [1967], σελ. 145).

Κατά παράδοξο τρόπο, ο Popper, που είναι γνωστός ως ο εισηγητής του κριτηρίου της διαψευσιμότητας, ζήτησε να την αποδεχθούμε συμβατικά σα μεθοδολογική αρχή που επιτρέπει την εξαγωγή ελέγξιμων συμπερασμάτων: (η αρχή αυτή) αποτελεί στην ουσία μία *minimum* αρχή –γιατί υποθέτει απλώς ότι οι πράξεις μας προσαρμόζονται στην κατάσταση που αντιμετωπίζουμε όπως εμείς τη βλέπουμε–, που είναι κοινή σε όλα τα εξηγητικά μοντέλα της κατάστασης και που, αν και γνωρίζουμε ότι δεν είναι αληθής, τη θεωρούμε δικαίως σα μία καλή προσέγγιση (Popper [1967], σελ. 150). Αυτό σημαίνει ότι αναγνωρίζουμε ότι, όχι όλα, αλλ' απλώς τα περισσότερα άτομα συμπεριφέρονται συνήθως κατ' αυτόν τον τρόπο (Hands [1985], σελ. 16). Θα μπορούσε ακόμη να πει κανείς ότι η αντίθετη αρχή της μη-ορθολογικότητας των ανθρώπινων πράξεων είναι λιγότερο ρεαλιστική και επιπλέον οδηγεί σε καταστροφικές συνέπειες για την οικονομική θεωρία (Lagueux [1993β], σελ. 476).

Είναι σωστό ότι η επιλογή του Popper για τη συγκεκριμένη αρχή έχει άμεση σχέση με την πολιτική του φιλοσοφία και είναι συνέπεια της απόρριψης του ολισμού που επεχείρησε στο βιβλίο του *Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της* (Lallement [1987]). Το βασικότερο όμως πρόβλημα βρίσκεται στο γεγονός ότι η θεμελίωση της αρχής του Popper φαίνεται να αντιβαίνει την ίδια την ποππεριανή μεθοδολογία, αφού είναι προφανέστατα ασύμβατη με το κριτήριο διαψευσιμότητας, που απαιτεί από τις επιστημονικές θεωρίες να είναι διατυπωμένες έτσι ώστε να είναι δυνατός ο έλεγχος και η διάψευσή τους από τα εμπειρικά δεδομένα²⁶. Ο λόγος που δεν την απορρίπτουμε είναι καθαρά συμβατικός: Καίτοι γνωρίζουμε ότι αντιβαίνει προς την πραγματικότητα, αποφασίζουμε να τη διατηρήσουμε σε ισχύ ως μεθοδολογική επιλογή, γιατί επιτρέπει την κατανόηση πολλών οικονομικών φαινομένων (Lagueux [1993β], σελ. 479). Θα προσθέταμε ότι η αρχή της ορ-

θολογικότητας δε μπορεί να εγκαταλειφθεί χωρίς ν' ανατραπεί ολόκληρο το θεωρητικό οικοδόμημα της νεοκλασικής οικονομικής, αφού αποτελεί μέρος του σκληρού πυρήνα και συνεπώς δε μπορεί ν' αντικατασταθεί παρά μόνον μαζί με ολόκληρο το πρόγραμμα²⁷. Παρ' όλα αυτά με τη λύση του Popper, αλλά και ακόμη περισσότερο με αυτή του Friedman, τα προβλήματα της εμπειρικής θεμελίωσης της αρχής της ορθολογικότητας όχι μόνον δε λύνονται αλλά οξύνονται. Η βασική υπόθεση συμπεριφοράς παραμένει ουσιαστικά αθεμελίωτη.

III. Ο Simon και η διεύρυνση των ορίων της ορθολογικότητας

Οι προσπάθειες για την εμπειρική θεμελίωση της υπόθεσης της ορθολογικότητας που εξετάσαμε μέχρι τώρα φάνηκαν ανεπαρκείς, γιατί ξεκινούσαν από μία εσφαλμένη αφετηρία. Η πηγή του αδιεξόδου βρίσκεται, κατά τη γνώμη μας, στην αντίληψη του μεθοδολογικού ατομικισμού, που επιδιώκει τη θέσπιση μιας αρχής συμπεριφοράς των οικονομικών μονάδων, που δρουν σε πλήρη αυτονομία προς το κοινωνικό τους περιβάλλον. Κάθε οικονομική δράση συλλαμβάνεται ως αναζήτηση της άριστης μεταξύ πολλών εναλλακτικών λύσεων, αγνοώντας κατ' αυτόν τον τρόπο ότι τα άτομα δε σκέφτονται και επιλέγουν ορθολογικά, απομωνομένα από το περιβάλλον τους, αλλά είναι ταυτόχρονα και φορείς κοινωνικοποίησης των κοινωνικών συνθηκών μέσα στις οποίες ζουν²⁸. Το κλειδί της λύσης για την αύξηση του εμπειρικού περιεχομένου της οικονομικής ορθολογικότητας βρίσκεται λοιπόν εκτός των ορίων της νεοκλασικής οικονομικής ανάλυσης.

Οι σημαντικότερες προσπάθειες αναζήτησης μίας εναλλακτικής αρχής συμπεριφοράς σε αυτή την κατεύθυνση γίνονται σήμερα από τη «θεωρία των οργάνωσεων» των Simon-March-Coase-Arrow-Williamson-North κ.ά., που κερδίζει συνεχώς έδαφος στην επιστημονική κοινότητα των οικονομολόγων²⁹. Ο Simon [1976] πιο συγκεκριμένα, πρότεινε ως εναλλακτική λύση την αρχή της «διαδικαστικής ορθολογικότητας» (procedural rationality), που ενδιαφέρεται για τον τρόπο λήψης των αποφάσεων και όχι για την επίτευξη ενός σκοπού με περιορισμένα μέσα. Το βάρος μετατίθεται στις πολύπλοκες γνωστικές διαδικασίες, που απαιτούνται προκειμένου να ληφθεί μία απόφαση (βλ. Le Moigne [1994]).

Το πεδίο αναφοράς της διαδικαστικής ορθολογικότητας δεν είναι πια η μεμονωμένη οικονομική μονάδα, αλλά οργανωμένα κέντρα αποφάσεων, όπως επιχειρήσεις με ιεραρχημένη δομή, φορείς τοπικής αυτοδιοίκησης, κυβερνητικά όργανα, οργανισμοί κοινής ωφέλειας κλπ., που δεν επιδιώκουν μόνο την οικονομική αποτελεσματικότητα αλλά έχουν και άλλους στόχους. Η νεοκλασική επιχείρηση, που διαθέτοντας επαρκή γνώση επιδιώκει μέγιστο κέρδος, δίνει τη θέση της σε κοινωνικές ομάδες-οργανώσεις, οι οποίες προσαρμόζουν τη συμπεριφορά τους στις διαθέσιμες πληροφορίες, αναζητώντας λύσεις που ικανοποιούν τους στόχους τους. Επειδή δε οι οργανώσεις αυτές είναι αναγκασμένες να προσαρμόζουν συνεχώς τη συμπεριφορά τους στο μεταβαλλόμενο περιβάλλον και δεν είναι σε θέση να συνυπολογίζουν κάθε φορά παρά ένα περιορισμένο αριθμό μεταβλητών, ο Simon [1978] ονόμασε την ορθολογικότητα αυτή «περιορισμένη» (*bounded rationality*). Σε ανάλογη κατεύθυνση κινούνται και οι προσπάθειες του Arrow [1987], που επιδιώκει την κατασκευή μίας υπόθεσης συμπεριφοράς, που λαμβάνει υπόψη της τις ατέλειες της αγοράς και της πληροφόρησης, καθώς και τις δυσκολίες υπολογισμού των μεταβλητών σε αβέβαιες συνθήκες.

Η νέα αυτή μορφή της αρχής της ορθολογικότητας υπερτερεί αισθητά έναντι της αρχής της μεγιστοποιητικής συμπεριφοράς και σε ρεαλιστικότητα, αφού έχει μεγαλύτερο εμπειρικό περιεχόμενο χάρη στην εισαγωγή εξω-οικονομικών στοιχείων, αλλά και σε θεωρητική γονιμότητα, αφού καταφέρνει να ξεπεράσει μερικά χρόνια θεωρητικά προβλήματα, όπως θα δούμε πιό κάτω. Στο νεοκλασικό μοντέλο της, κατά Simon, «ουσιαστικής ορθολογικότητας» (*substantive rationality*), θεωρείται ότι οι καταναλωτές και οι παραγωγοί κατέχουν όλες τις δυνατές πληροφορίες για το σύνολο των αγαθών και ότι είναι ταυτόχρονα σε θέση ν' αποτιμήσουν τις πιθανές συνέπειες όλων των δυνατών επιλογών προκειμένου να επιλέξουν την άριστη λύση³⁰. Ο Simon αντίθετα, δεν έχει ανάγκη ν' ανατρέξει σε μία τόσο περιοριστική της πραγματικότητας υπόθεση. Η αρχή της «περιορισμένης ορθολογικότητας» όχι μόνο δέχεται την ύπαρξη ατελειών στην πληροφόρηση, αλλά αναγνωρίζει ρητά ότι οι οικονομικές μονάδες αδυνατούν να προσδιορίσουν όλες τις δυνατές επιλογές, πόσο μάλλον να επιλέξουν την άριστη μεταξύ αυτών λύση (Simon [1976], σελ. 136). Οι οργανώσεις που λαμβάνουν τις αποφάσεις αναζητούν συνεπώς όχι κοινά αποδεκτές άριστες λύσεις (βλ. κέρδος, χρησιμότητα), αλλά μόνον ικανοποιητικές λύσεις ανάλογα με τα κριτήρια που οι ίδιες θεωρούν

(Simon[1979], σελ. 501). Ανάλογα λοιπόν με τη φύση της «οργάνωσης» μεταβάλλονται και οι στόχοι και οι επιδιώξεις.

Με αυτόν τον τρόπο επιλύονται πολλά προβλήματα της νεοκλασικής μικροοικονομικής θεωρίας, που συνήθως ταξινομούνται υπό τον τίτλο «αποτυχίες της αγοράς» (market failures). Αποδεδειγμένα τους λαμβάνοντας τις αποφάσεις από το κυνήγι άριστων λύσεων επιλύεται πρώτον, το πρόβλημα των ατελειών της πληροφόρησης: Η «αναζήτηση του ικανοποιητικού» (satisficing) δεν απαιτεί τέλεια γνώση ούτε συγκρίσεις όλων των δυνατών καταστάσεων με βάση ένα κοινό κριτήριο όπως το κέρδος, παρά μόνον αξιοποίηση των διαθέσιμων πληροφοριών για την πραγματική κατάσταση, ώστε να βρεθεί μία λύση που να ικανοποιεί τα κριτήρια αυτών που λαμβάνουν τις αποφάσεις³¹. Δεύτερον, επιλύεται το πρόβλημα του κόστους υπολογισμού και του κόστους πληροφόρησης (γνωστών ως transaction costs) που αν και είναι τεράστια λόγω του πλήθους των δυνατών επιλογών, εν τούτοις θεωρούνταν από τη νεοκλασική θεωρία, κατά τρόπο ανεξήγητο, ως αμελητέα³². Η «θεωρία των οργανώσεων» παρέχει τη δυνατότητα υπολογισμού του κόστους αυτού, προτείνοντας τρόπους ώστε να ενσωματωθεί στην τιμή του προϊόντος. Τρίτον, λύνεται ένα θεμελιώδες πρόβλημα της νεοκλασικής θεωρίας της παραγωγής, που θεωρούσε κατά τρόπο εξωπραγματικό ότι όλες οι επιχειρήσεις είναι ομοιογενείς ως προς την εσωτερική δομή τους, χωρίς ιεραρχική οργάνωση. Η προσέγγιση των Coase-Simon-Williamson, λαμβάνει υπόψη της τα προβλήματα από την ιεραρχική οργάνωση των οικονομικών μονάδων στο εσωτερικό τους (προβλήματα γραφειοκρατίας, συνδικαλισμού κλπ.), σε σχέση με άλλες μονάδες μικρότερες (θυγατρικές) ή μεγαλύτερες (μητρικές, πολυεθνικές κλπ.), αλλά και σε σχέση με τον παρεμβατικό ρόλο μιας «δημόσιας ιεραρχίας» (κράτος)³³. Τέλος, τέταρτον, η διαδικασία «αναζήτησης του ικανοποιητικού» είναι μια δυναμική διαδικασία αναπροσαρμογής των στόχων των οργανώσεων, που προσαρμόζεται προς τα πάνω ή προς τα κάτω ανάλογα με τις μεταβολές του κοινωνικού πλαισίου. Στη νεοκλασική θεωρία η ανταγωνιστική επιχείρηση δρούσε όπως είδαμε σε πλήρη αυτονομία προς το κοινωνικό περιβάλλον. Στη «θεωρία των οργανώσεων» όταν αλλάζουν τα δεδομένα αλλάζουν και οι διαδικασίες λήψης των αποφάσεων μαζί με τους στόχους των οργανώσεων. Λέγοντας ότι τα οικονομικά φαινόμενα είναι αναγκαστικά, πολιτιστικά και ιστορικά προσδιορισμένα (Simon [1976], σελ. 146), επανεισάγεται στην οικονομική θεωρία, η ιστορία (με καθυστέρηση ενός αιώνα!).

Δεν είναι στις προθέσεις μας ν' αποτιμήσουμε τη γενική συλλογή του Simon και της «θεωρίας των οργανώσεων» στην οικονομική ανάλυση ούτε να κρίνουμε την απόσταση που τη χωρίζει από τη νεοκλασική θεωρία³⁴. Εκείνο που πρέπει να τονίσουμε από τη σκοπιά που μας ενδιαφέρει, είναι η αναμφισβήτητη αύξηση του εμπειρικού περιεχομένου της βασικής υπόθεσης συμπεριφοράς και η εμφανώς μεγαλύτερη *ευριστική αξία* της «περιορισμένης ορθολογικότητας», αφού εξηγεί πέραν των ήδη γνωστών και νέα φαινόμενα, που η αρχή της μεγιστοποιητικής συμπεριφοράς άφηγε εκτός του πεδίου της Οικονομικής Επιστήμης.

Συμπέρασμα:

Ανάγκη τροποποίησης του μεθοδολογικού ατομικισμού

Σκοπός μας ήταν να εξετάσουμε τη σημασία και το εμπειρικό περιεχόμενο της βασικότερης υπόθεσης της νεοκλασικής θεωρίας. Είδαμε ότι οι νεοκλασικοί ελάχιστα ενδιαφέρθηκαν για τη θεμελίωση της αρχής της ορθολογικότητας, θεωρώντας την για πολλά χρόνια (από το 1890 μέχρι το 1950 περίπου) σα μία *arriori* αλήθεια που στηρίζεται στην ενδοσκόπηση. Η καταλυτική κριτική του Hutchison, σε μια εποχή γενικής αμφισβήτησης της νεοκλασικής θεωρίας και πολιτικής στα τέλη της δεκαετίας του 1930, έδειξε με δραματικό τρόπο ότι η υπόθεση για την οικονομική συμπεριφορά δε μπορεί να στηρίζει θεωρίες με πληροφοριακό περιεχόμενο. Παρ' όλες της τις συνέπειες, η κριτική του Hutchison, ουδέποτε απαντήθηκε επί της ουσίας. Οι προσπάθειες στήριξης της αρχής της ορθολογικότητας που ακολούθησαν, είτε μετέθεταν το πρόβλημα στα αποτελέσματα της θεωρίας (Machlup) είτε προσέτρεχαν στη χρήση βοηθητικών υποθέσεων όπως η «εσωτερική συνέπεια των προτιμήσεων» (Samuelson) ή η «σταθερότητα των καταναλωτικών προτύπων» (Stigler-Becker), που αναιρούσαν κάθε δυνατότητα εμπειρικού ελέγχου. Εν όψει αυτού του αδιεξόδου ο Friedman πρότεινε τη σολωμόντεια λύση περί μη ρεαλιστικότητας των οικονομικών υποθέσεων, αναγορεύοντας την αδυναμία της αρχής της ορθολογικότητας σε προτέρημα! Ο Popper προσέδωσε στη βασική οικονομική υπόθεση συμπεριφοράς έναν καθαρά συμβατικό χαρακτήρα, που μπορεί να στηρίζει μόνον προσωρινά την εξήγηση της οικονομικής πραγματικότητας.

Οι προσπάθειες στήριξης της υπόθεσης μεγιστοποιητικής συ-

μπεριφοράς, που είχαν ως αφετηρία τις αρχές του μεθοδολογικού ατομικισμού κατέληξαν σε αδιέξοδο. Δύο είναι οι δυνατές λύσεις: Είτε να εγκαταλειφθεί εντελώς η έννοια της νεοκλασικής οικονομικής ορθολογικότητας, είτε να τροποποιηθεί ουσιαστικά, με μη οικονομικά στοιχεία ώστε να διευρυνθεί η εμπειρική της ισχύς. Η πρώτη λύση σημαίνει εγκατάλειψη της Οικονομικής ως επιστήμης της ορθολογικής συμπεριφοράς. Αυτό μπορεί να γίνει με πολλούς τρόπους: Είτε με τη στροφή προς ένα εναλλακτικό πρόγραμμα επιστημονικής έρευνας (π.χ. μαρξιστικό ή νεορικαρδιανό), που αφήνει όμως ανεξήγητη τη συμπεριφορά των οικονομικών μονάδων, είτε με τη στροφή προς μία μελλοντική κοινωνιολογία της αγοράς (βλ. πχ. το πρόγραμμα των λεγόμενων Socioeconomic³⁵) είτε τέλος με την επανεξέταση των ηθικών και οντολογικών παραδοχών της οικονομικής προσέγγισης (βλ. για παράδειγμα τις προσπάθειες του Sen [1977], [1987]).

Πιστεύουμε ότι, με βάση το σημερινό επίπεδο γνώσεων, η δεύτερη λύση είναι πιο ενδεδειγμένη και ότι οι ερευνητικές προσπάθειες που δεν απαιτούν την εγκατάλειψη του επιπέδου αφαίρεσης που έχει επιλέξει η οικονομική ανάλυση από τη γένεσή της, δηλαδή από το Ricardo κι ύστερα, μπορούν να συνεχιστούν. Η έννοια της «περιορισμένης ορθολογικότητας» και η «θεωρία των οργανώσεων» είναι μία αποδεκτή λύση, που διευρύνει το περιεχόμενο της ορθολογικότητας εισάγοντας στοιχεία από το κοινωνικό περιβάλλον. Το πιο ενδιαφέρον σημείο της προσέγγισης αυτής είναι ότι αναγνωρίζεται πως οι παραγωγοί και οι καταναλωτές δε δρουν απομονωμένοι ως άλλοι «Ροβινσώνες» αλλά μέσα σ' ένα κοινωνικό πλαίσιο απ' το οποίο επηρεάζονται και του οποίου αποτελούν, ως ένα βαθμό, τα προϊόντα. Με την εισαγωγή στοιχείων κοινωνικού προσδιορισμού, η «θεωρία οργανώσεων» επανασυνδέει την οικονομική ανάλυση με τη μακρά παράδοση της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας. Και εκεί τα άτομα δρουν σ' ένα περιβάλλον ιστορικά και κοινωνικά προσδιορισμένο, δίνοντας στη θεωρία τη δυνατότητα να λαμβάνει υπόψη της τις κοινωνικές συνθήκες της οικονομικής δράσης και τις μεταβολές της³⁶. Η τροποποίηση του μεθοδολογικού ατομικισμού είναι κατά τη γνώμη μας ο δρόμος που πρέπει ν' ακολουθήσει κάθε προσπάθεια διεύρυνσης του εμπειρικού περιεχομένου της οικονομικής ορθολογικότητας³⁷.

Σημειώσεις

1. Η ελληνική βιβλιογραφία είναι πλούσια σε ανάλογες κριτικές. Ο Γ. Σταμάτης [1991], σελ. 145-153 συνοψίζει με σαφήνεια την ιστορικοκριτική κριτική. Μία μερική παρουσίαση της ανθρωπολογικής κριτικής γίνεται από τους Πρυνεντύ [1991], Δρουκόπουλο [1992]. Για μία ενδιαφέρουσα σύνοψη της ψυχολογικής και της ηθικοφιλοσοφικής κριτικής βλ. Κουτσιαράς [1993], ενώ χαρακτηριστικό δείγμα οντολογικής κριτικής αποτελεί ο Γιανναράς [1989]. Βλ. ακόμη Κορλίρας [1991].
2. Υιοθετούμε εδώ, χάριν της ερμηνευτικής της γονιμότητας, την ορολογία του Imre Lakatos. Για μία κριτική αποτίμηση της συμβολής του Lakatos στην οικονομική μεθοδολογία βλ. De Marchi [1991].
3. Για τη διάκριση εσωτερικής/εξωτερικής κριτικής βλ. Salanti [1989].
4. Για το αν οι οικονομικές μονάδες έχουν τέλεια ή απλώς μόνον επαρκή γνώση των συνθηκών της αγοράς βλ. αντίστοιχα Latsis [1976], Ο' Sullivan [1987], σελ. 114, 117.
5. Αυτό ισχύει για το μοντέλο γενικής ισορροπίας των Arrow-Hahn-Debreu. Σε άλλα μοντέλα (ορθολογικών προσδοκιών, παιγνίων κλπ.) εισάγονται στοιχεία αβεβαιότητας που συνυπολογίζονται από τις οικονομικές μονάδες.
6. Για τους δύο κανόνες βλ. Bunge [1968], Hausman [1988], σελ. 99, Mongin [1988], σελ. 285.
7. Στο σύστημα του Ricardo οι βασικές υποθέσεις αποτελούσαν προτάσεις με ισχυρή επαγωγική θεμελίωση, οι οποίες δε μπορούσαν γι' αυτό το λόγο να τεθούν υπό αμφισβήτηση. Βλ. αναλυτικά Zouboulakis [1993], σελ. 93 κ.ε.
8. Βλ. σχετ. Blaug [1980], σελ. 94, Caldwell [1982], σελ. 103, Γέμτος [1989], Lagueux [1993a].
9. Η όλη συζήτηση αναλύεται με πολύ πειστικό τρόπο από τον Mongin [1986].
10. Ο Lester για παράδειγμα, προσπάθησε να ελέγξει εμπειρικά (με ερωτηματολόγια) την υποθετική συμπεριφορά των επιχειρήσεων στην περίπτωση ανόδου του εργατικού κόστους κατά 50%. Οι απαντήσεις οδηγούσαν σε άλλες λύσεις από αυτές που θα πρότεινε η «οριακή θεωρία» (τη μείωση του επιπέδου παραγωγής). Παρ' όλα αυτά ο Machlup κατάφερε να διασώσει τη θεωρία «χρεώνοντας» τις μη τυπικές συμπεριφορές στις εξαιρέσεις του ατελούς ανταγωνισμού. Βλ. σχετικά Machlup [1946], Mongin [1986], σελ. 121-2.
11. Υπενθυμίζουμε ότι η συζήτηση για το περιεχόμενο των υποθέσεων έγινε μέσα σ' ένα κλίμα γενικότερης αμφισβήτησης του νεοκλασικού προγράμματος, το οποίο διαμορφώθηκε αφενός από τους θεωρητικούς του «μονοπωλιακού ανταγωνισμού» (Chamberlin, Robinson, Hotelling, Zeuthen κ.ά.) και αφετέρου από τον Keynes.
12. Ο Mongin [1986], σ.132 θεωρεί ότι πρόκειται στην ουσία για μία

παραλλαγή της θέσης περί μη ρεαλισμού των υποθέσεων, θέση που θα εξετάσουμε αναλυτικότερα παρακάτω.

13. Βλ. Hausman [1988], σελ. 98. Ο Boland χαρακτήρισε γι' αυτόν το λόγο τη μεθοδολογία του Friedman ως εργαλειακή (instrumentalist), περιορίζοντάς τη μόνο στις οικονομικές θεωρίες που είναι κατάλληλες για πρακτικά θέματα μιας εφαρμοσμένης επιστήμης (practical policy science). Βλ. Boland [1979], [1982].

14. Χρησιμοποιούμε τον όρο «ρεαλιστικότητα» (realisticness) αντί του διαδεδομένου «ρεαλισμός» ακολουθώντας τον Maki [1989]. Ο «ρεαλισμός» παραπέμπει σ' ένα σύνολο οντολογικών παραδοχών, δηλαδή σε μία έννοια πολύ ευρύτερη της «ρεαλιστικότητας», που αναφέρεται ακριβώς στη σχέση μιάς πρότασης με την πραγματικότητα.

15. Η κριτική αυτή ταλάνιζε την οικονομική θεωρία από την εποχή της Ιστορικής Σχολής (Schmoller, Hildenbrand, Knies, Sombart αλλά και Leslie, Ingram, Cunningham κ.ά.) και αργότερα της αμερικανικής θεσμικής σχολής (Veblen, Mitchell), μέχρι πιο πρόσφατα τους θεωρητικούς του μονοπωλιακού ανταγωνισμού (Chamberlin, Hotelling, Robinson). Για την αγγλική διαμάχη κατά τη δεκαετία του 1870 βλ. Zouboulakis [1995].

16. Ο Friedman χρησιμοποιεί τον όρο «υπόθεση» με πολλές σημασίες μιλώντας τότε για προσεγγίσεις (σελ. 15, 33), τότε για αξιώματα σαν της ευκλείδειας γεωμετρίας (σελ. 25, 6), τότε για αιτήματα (postulates) του τύπου «έστω ότι» (σελ. 16, 18, 21, 38) και τότε για ιδεοτυπικές κατασκευές (σελ. 34-6). Από αυτήν τη νοηματική ασάφεια επηρεάζεται σημαντικά η απάντηση στο πρόβλημα της ρεαλιστικότητας των υποθέσεων, αφού μπορεί έτσι να τους αποδοθούν μη πραγματικές ιδιότητες. Βλ. Nagel [1963], σελ. 212, Caldwell [1982], σελ. 23, 4.

17. Ο Mongin [1988] αναφέρει εννέα διαφορετικές εκδοχές του όρου ρεαλιστικές υποθέσεις.

18. Nagel [1963], σελ. 218, Blaug [1980], σελ. 89. Η τόσο κοινότυπη αυτή θέση αποτέλεσε αντικείμενο οξύτατης διαμάχης μεταξύ Samuelson και Machlup, κατά την οποία ο πρώτος διέπραξε ένα μεθοδολογικό ατόπημα υποστηρίζοντας ότι η Επιστήμη δε μπορεί να συλλάβει την πραγματικότητα και να την εξηγήσει, μπορεί μόνον να την περιγράψει. Βλ. Samuelson [1963], [1964] και Machlup [1964], και σχετ. Caldwell [1982].

19. Στην ίδια θέση κατέληξε ο Musgrave [1981], που επιχειρώντας να κάνει εμφανέστερη τη σύγχυση του Friedman πρότεινε μία τυπολογία οικονομικών υποθέσεων, των οποίων το κοινό χαρακτηριστικό είναι ότι δε μπορούν να 'ναι μη-ρεαλιστικές, δηλαδή αντίθετες με την πραγματικότητα.

20. Για την κριτική αυτή βλ. Blaug [1980], σελ. 5 και 96, Caldwell [1982], σελ. 179, Meidinger [1994], σελ. 253.

21. Βλ. Caldwell [1991], Hands [1991], [1992], Sabooglu-Villet [1992], Lagueux [1993a], [1993b], Nadeau [1993]. Βλ. ακόμη Κονιαβίτης [1993].

22. Η θέση αυτή του Popper έδωσε λαβή για δύο ερμηνείες της ορ-

θολογικότητας, μία «αντικειμενική», που ισχυρίζεται ότι τα άτομα δρουν με βάση τη γνώση των αντικειμενικών συνθηκών της κατάστασης (βλ. Latsis [1972], Hands [1992], Κονιαβίτης [1993], σελ. 389), και μία «υποκειμενική», σύμφωνα με την οποία τα άτομα στηρίζονται στην υποκειμενική αντίληψη της κατάστασης (βλ. Sabooglu-Villet [1992], Nadeau [1993]). Δεδομένου του εκπεφρασμένου αντιψυχολογισμού του Popper θεωρούμε ορθότερη την πρώτη ερμηνεία, ακολουθώντας και τη ρητή δήλωση του ίδιου στο [1961], σελ. 79.

23. Βλ. σχετικά Caldwell [1991], σελ. 15, Κονιαβίτης [1993], σελ. 386.

24. Το σχήμα είναι της N. Koertge και παρατίθεται από τον Hands [1992], σελ. 28.

25. Οι Sabooglu-Villet [1992], σελ. 24 αμφισβητούν την υιοθέτηση της τέλει πληροφόρησης από τον Popper και την αποδίδουν στον Latsis, παρ' όλο που ο Popper υπήρξε σαφής επ' αυτού, [1967], σελ. 144.

26. Μερικοί επικριτές όπως ο Hands [1985] φτάνουν μέχρι του σημείου να μιλούν για δύο ασύμβατους Popper, τον Popper_n, του κριτηρίου διαψευσιμότητας και των φυσικών επιστημών και τον Popper_s της λογικής της κατάστασης και των κοινωνικών επιστημών. Άλλοι, όπως ο Nadeau [1993], αποδίδουν στον Popper μία υποκειμενική-ερμηνευτική αντίληψη της αρχής της ορθολογικότητας που ως τέτοια δεν επιδέχεται διάψευση, προκειμένου να απαλείψουν την κριτική της αντίφασης που επισημάναμε. Βλ. επ' αυτού Κονιαβίτης [1993], σελ. 390.

27. Βλ. σχετ. Latsis [1972], σελ. 240, Hands [1991], σελ. 114. Ο Caldwell [1991], υποστηρίζει ότι μπορούμε ν' αποδεχθούμε την αρχή του Popper έστω και στη βάση ενός συμβατιστικού επιχειρήματος, αφού αυτή δεν αντιβαίνει στην κεντρική επιστημολογική του ιδέα περί «επισφάλειας της γνώσης».

28. Η παρατήρηση αυτή ισχύει και για τη «θεωρία των παιγνίων» καθώς και για τη «θεωρία των ορθολογικών προσδοκιών» έστω κι αν εισάγουν στοιχεία αβεβαιότητας, πληροφόρησης και στρατηγικής άγνωστα στην παραδοσιακή μικροοικονομική ανάλυση, διευρύνοντας σαφώς τα όρια της οικονομικής ορθολογικότητας. Η παρατήρηση ισχύει ακόμη περισσότερο για τη «θεωρία της ορθολογικής επιλογής» των Elster-Roemer, που επιχειρεί να επεκτείνει τον τύπο της μεγιστοποιητικής συμπεριφοράς σε όλες τις κοινωνικές δραστηριότητες. Για μία κριτική των θέσεών τους βλ. Δρουκόπουλος [1992], Κονιαβίτης [1993], σελ. 518.

29. Οι τέσσερις από τους έξι προαναφερθέντες έχουν τιμηθεί με Νόμπελ (Arrow (1972), Simon (1978), Coase (1991), North (1993)).

30. Υπενθυμίζουμε ότι αυτός ο τύπος ορθολογικότητας απορρίφθηκε και από το κενσιανό μοντέλο, όπου οι οικονομικές μονάδες δεν είναι σε θέση να συνυπολογίζουν τα μελλοντικά αποτελέσματα της δράσης τους λόγω της αβεβαιότητας, γι' αυτό και είναι αναγκαία η κρατική παρέμβαση. Βλ. σχετ. Κουτσιαρής [1993], σελ. 107.

31. Βλ. Latsis [1972], σελ. 229, Mongin [1984], σελ. 31, Αναγνωστόπουλος [1994], σελ. 160, απ' όπου και η μετάφραση του όρου «satisficing».

32. Βλ. επ' αυτού Menard [1990], Πιτέλης [1992], Αναγνωστόπουλος [1994], Ιωαννίδης [1994].

33. Για μία εισαγωγή στο θέμα βλ. Menard [1990]. Βλ. ακόμη Ιωαννίδης [1994], σελ. 117-121.

34. Οι Mongin [1984], Menard [1990], Le Moigne [1994] τονίζουν το νεωτεριστικό, αν όχι επαναστατικό χαρακτήρα της θεώρησης του Simon. Αντίθετα οι Boyer [1994], Ιωαννίδης [1994] θεωρούν ότι το έργο του εντάσσεται στα πλαίσια του νεοκλασικού προγράμματος.

35. Για τις θέσεις του ρεύματος αυτού βλ. το τεύχος αφιέρωμα της *La Revue du MAUSS*, No 9, 1990 και την σχετική παρουσίαση στο *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, No 9, 1992.

36. Για μία αναλυτική παρουσίαση της ρικαρδιανής επιστημολογίας βλ. Ζουβουλakis [1993].

37. Κονιαβίτης [1993], σελ. 408. Για μία παρόμοια θέση, βλ. Ιωαννίδης [1994], ο οποίος ωστόσο επιχειρεί ένα βήμα παραπάνω προτείνοντας τη μαρξιανή ανάλυση ως πρότυπο ολιστικής προσέγγισης, όσον αφορά τουλάχιστον στη θεωρία της επιχείρησης.

Βιβλιογραφία

- Arrow, K., [1987], «De la rationalité de l' individu et des autres dans un système économique», *Revue française d' Economie*, (II) No 1, σελ. 22-47.
- Αναγνωστόπουλος, Κ., [1994], «Αριστοποίηση και περιορισμένη ορθολογικότητα στην οικονομική θεωρία», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, No 15, σελ. 143-176.
- Blaug, M., [1980], «La méthodologie économique», Paris, *Economica*, 1982.
- Boland, L., [1979], «A critique of Fredman's critics», *Journal of Economic Literature*, (17), σελ. 503-522.
- Boland, L., [1981], «On the futility of criticizing the neoclassical maximization hypothesis», *American Economic Review*, (71), σελ. 1031-1036.
- Boland, L., [1982], *The foundations of economic method*, London, Allen & Unwin.
- Boland, L., [1983], «The neoclassical maximization hypothesis: reply to Caldwell», *American Economic Review*, (73), σελ. 828-830.
- Boland, L., [1989], *The methodology of economic model building. Methodology after Samuelson*, London, Routledge.

- Boyer, A., [1994], «La rationalité simonienne est-elle satisfaisante?», *Cahiers d' Economie Politique*, No 24-25, σελ. 161-166.
- Bunge, M., [1968], «Η φύση της Επιστήμης», *Δευκαλίων*, No16, 1976, σελ. 351-363.
- Caldwell, B., [1982], *Beyond positivism. Economic methodology in the twentieth century*, London, Allen & Unwin.
- Caldwell, B., [1983], «The neoclassical maximization hypothesis: reply to Boland», *American Economic Review*, (73), σελ. 824-827.
- Caldwell, B., [1991], «Clarifying Popper», *Journal of Economic Literature*, (29), σελ. 1-33.
- De Marchi, N.B., [1991], «Rethinking Lakatos», in N. DeMarchi-M.Blaug (eds.) *Appraising Economic Theories*, Aldershot (U.K.), Edward Elgar.
- Δρουκόπουλος, Β., [1992], «Από τον ορθολογισμό της νεοκλασικής οικονομικής θεωρίας στο νεοκλασικό μαρξισμό της ορθολογικής επιλογής», *Θεωρία και Κοινωνία*, No 6, σελ. 45-56.
- Friedman, M., [1953], «The Methodology of positive Economics», in *Essays in Positive Economics*, Chicago, The University of Chicago Press, σελ. 3-43.
- Γέμτος, Π., [1984], *Μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα, Εκδ. Παπαζήση.
- Γέμτος, Π., [1989], «Ο λόγος του οικονομικού ανθρώπου», *Σύμμεικτα εις μνήμην Ιάσωνος Χατζηδίνου*, Πειραιάς, Τόμος Β, σελ. 622-633.
- Γιανναράς, Χ., [1989], *Το πραγματικό και το φαντασιώδες στην Πολιτική Οικονομία*, Αθήνα, Δόμος.
- Hands, D.W., [1985], «Karl Popper and economic methodology», *Economics and Philosophy*, (1), σελ. 83-99.
- Hands, D.W., [1991], «Popper, the rationality principle and economic explanation», in G. Shaw (ed.), *Economics, culture and education. Essays in honour of Mark Blaug*, σελ. 108-119.
- Hands, D.W., [1992], «Falsification, situational analysis and scientific research programmes: the popperian tradition in economic methodology», in N. De Marchi (ed.), *Post-popperian methodology of Economics*, Dordrecht, Kluwer, 1992, σελ. 19-53.
- Hands, D.W., [1993], «Thirteen theses on progress in economic methodology», in D.W. Hands, *Testing, rationality and progress*, Lanham, Md, Rowman & Littlefield, σελ. 143-7.
- Hausman, D., [1988], «Economic methodology and philosophy of science», in G.C. Winston/R.F. Teichgraeber III, *The boundaries of Economics*, Cambridge University Press, σελ. 88-116.
- Hausman, D., [1989], «Economic methodology in a nutshell», *Journal of Economic Perspectives*, (3), σελ. 115-127.
- Hollis, M.-Nell, E., [1975], *Rational Economic Man*, Cambridge, C.U.P.
- Hutchison, T.W., [1938], *The significance and basic postulates of economic theory*, New York, A. Kelley, 2η εκδ. 1960.

- Ιωαννίδης, Σ., [1994], «Επιχείρηση, επιχειρηματίας, κεφάλαιο. Τα όρια του μεθοδολογικού ατομισμού στις σύγχρονες θεωρήσεις της επιχείρησης», *Αξιολογικά*, No 6, σελ. 114-161.
- Καραντώνης, Η., [1980], *Η οικονομική επιστήμη από τη σκοπιά της σύγχρονης επιστημολογίας*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδης.
- Κονιαβίτης, Θ., [1993], *Πλουραλισμός στην Κοινωνιολογία. Μεθοδολογική προσέγγιση*, Αθήνα, Οδυσσεάς.
- Κορλίρας, Π., [1991], *Φιλοσοφία της Πολιτικής Οικονομίας*, Αθήνα, Γνώση.
- Κουτσιάρας, Ν., [1993], *Οι ηθικές κινήσεις της οικονομικής θεωρίας ως προσδιοριστικές των πολιτικών προτάσεων. Απόπειρα κριτικής διερεύνησης*. Του ίδιου, *Οι κοινωνικές επιστήμες σε αναζήτηση του πολιτικού*, Αθήνα, εκδ. Διαβάζω, σελ. 99-125.
- Lallement, J., [1987], «Popper et le principe de rationalité», *Economies et Sociétés*, Serie PE, No 8, σελ. 25-40.
- Lagueux, M., [1993a], «Analyse économique et principe de rationalité», *Revue de Synthèse*, (64), σελ. 9-31.
- Lagueux, M., [1993b], «Popper and the rationality principle», *Philosophy of Social Sciences*, (23), σελ. 468-480.
- Latsis, S.J., [1972], «Situational determinism in Economics», *The British Journal for the Philosophy of Science*, (23) σελ. 207-245.
- Latsis, S.J., [1976], «A research program in Economics», in S.J. Latsis (ed.), *Method and appraisal in Economics*, Cambridge, C.U.P., σελ. 1-41.
- Latsis, S.J., [1983], «The role and status of the rationality principle in the social sciences», in R. Cohen, M. Wartowsky (eds.), *Epistemology, Methodology and the social sciences*, Dordrecht, D. Reidel, σελ. 123-151.
- Le Moigne, J.L., [1994], «Sur la capacité de la raison à discerner rationalité substantive et rationalité procedurale», *Cahiers d' Economie Politique*, No 24-25, σελ. 125-159.
- Machlup, F., [1946], «Marginal analysis and empirical research», in *Essays in Economic Semantics*, New York, W.W. Norton, 1967, σελ. 147-190.
- Machlup, F., [1955], «The problem of verification in Economics», *Southern Economic Journal*, (22), σελ. 1-21.
- Machlup, F., [1964], «Professor Samuelson on theory and realism», *American Economic Review*, (54), σελ. 733-736.
- Machlup, F., [1967], «L' homo oeconomicus et ses collègues», in E. Claassen (ed.), *Fondements philosophiques des systèmes économiques*, Paris, Payot, σελ. 117-130.
- Maki, U., [1989], «On the problem of realism in Economics», *Ricerche Economiche*, (43), σελ. 176-198.
- Meidinger, C., [1994], *La science économique. Questions de méthode*, Paris, Vuibert.

- Ménard, C., [1990], «L' économie des organisations», Paris, F. Maspero.
- Mingat, A.-Salmon, P.-Wolfelsperger, A., [1985], *Méthodologie économique*, Paris, P.U.F.
- Mirowski, P., [1989], *More heat than light*, Cambridge, C.U.P.
- Mongin, P., [1984], «Modèle rationnel ou modèle économique de rationalité», *Revue Economique*, (35), σελ. 9-63.
- Mongin, P., [1986], «La controverse sur l' entreprise (1940-1950) et la formation de l' irréalisme méthodologique», *Economies et Sociétés*, Serie PE, 5, σελ. 95-151.
- Mongin, P., [1988], «Le réalisme des hypothèses et la «Partial Interpretation View»», *Philosophy of the Social Sciences*, (8), σελ. 281-325.
- Musgrave, A., [1981], ««Unreal assumptions» in Economic theory: the F-twist untwisted», *Kyklos*, (34), σελ. 377-387.
- Nadeau, R., [1993], «Confuting Popper on the rationality principle», *Philosophy of Social Sciences*, (23), σελ. 446-467.
- Nagel, E., [1963], «Assumptions in economic theory», *American Economic Review*, (53), σελ. 211-219.
- O' Sullivan, P., [1987], *Economic methodology and freedom to choose*, London, Allen & Unwin.
- Ππέλης, Χ., [1992], «Το πρόβλημα της αποτυχίας του καπιταλισμού και οι θεωρίες των κρίσεων», *Αξιολογικά*, No 3, σελ. 85-120.
- Popper, K., [1957], *The poverty of historicism*, London, Routledge, 1991.
- Popper, K., [1961], «The logic of the social sciences», in *In search of a better world*, London, Routledge, 1992, σελ. 64-81.
- Popper, K., [1967], «La rationalité et le statut du principe de rationalité», in E. Claassen (ed.), *Fondements philosophiques des systèmes économiques*, Paris, Payot, σελ. 142-150.
- Popper, K., [1976], *La quête inachevée*, Bruxelles, ed. Complexe.
- Πρυνεντύ, Ζ., [1991], «Οικονομισμός και κοινωνικές επιστήμες: μία αναθεώρηση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, No 81, σελ. 63-80.
- Robbins, L., [1935], *An essay on the nature and significance of Economic Science*, 1η εκδ. 1932, London, Mac Millan, 3η εκδ. 1984.
- Sabooglu, M.-Villet, M., [1992], «Déterminisme situationnel et rationalité», *Economies et Sociétés*, Serie PE, No 17, σελ. 5-31.
- Salanti, A., [1989], «Distinguishing internal from external criticism in economic methodology», *History of Political Economy*, (21), σελ. 635-639.
- Samuelson, P., [1963], «Problems of methodology: discussion», *American Economic Review*, (53), σελ. 231-236.
- Samuelson, P., [1964], «Theory and realism: a reply», *American Economic Review*, (54), σελ. 736-739.
- Sen, A., [1977], «Rational fools: a critique of the behavioural foundations of economic theories», in F. Hahn/M. Hollis, *Philosophy and Economic Theory*, Oxford University Press, 1979, σελ. 87-109.

- Sen, A., [1987], *Ethics and Economics*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Simon, H., [1976], «From substantive to procedural rationality», in S.J. Latsis (ed.), *Method and appraisal in Economics*, Cambridge, C.U.P., σελ. 129-148.
- Simon, H., [1978], «Rationality as process and as a product of thought», *American Economic Review*, (68), σελ. 1-16.
- Simon, H., [1979], «Rational decision making in business organizations», *American Economic Review*, (69), σελ. 494-513.
- Σταμάτης, Γ., [1991], *Νεοκλασική μικροοικονομική θεωρία. Παρουσίαση και κριτική*, Αθήνα, εκδ. Κριτική.
- Stigler, G.-Becker, G., [1977], «De gustibus non est disputandum», *American Economic Review*, (67), σελ. 67-80.
- Walliser, B.-Prou, C., [1988], *La science économique*, Paris, Seuil.
- Zouboulakis, M.S., [1993], *La science économique à la recherche de ses fondements*, Paris, P.U.F.
- Zouboulakis, M.S., [1995], «Le débat sur le réalisme des hypothèses dans les années 1870», *Revue Economique*, (46), σελ. 973-981.

